

Акматов Кыялбек Камутовичтин «Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери» аттуу темадагы 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине карата расмий оппоненттин

ПИКИРИ

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасында аткарылган.

Илимий кеңешчи – И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын профессору, педагогика илимдеринин доктору, профессор А.Ж.Муратов.

Диссертациянын жалпы көлөмү – 301 бет, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 417, таблицалар – 20, сүрөттөр – 9.

Киришүү бөлүмүндө салттуу түрдө изилдөөнүн актуалдуулугу тууралуу жалпы илимий-теориялык обзор берилген.

Акындар менен жазуучулардын биографиясы 1-класстан тартып эле 11-класска чейин кеңири окутулуп келет. Жалпы эле адабиятты окутуунун тарыхы бул же тигил чыгармаларды жазган автордун өмүр баянысыз толук болбойт жана кызыксыз болуп калат. «Гамлетти» көргөн көрүүчү үчүн Ульям Шекспирдин, «Евгений Онегинди» окуган окурман үчүн Александр Сергеевич Пушкиндин, «Абай жолу» менен таанышкандар үчүн Мухтар Ауэзовдун качан, кайда жашаганын, кандай өмүр сүргөнүн, чыгармаларын кандай жазып, ал чыгарма окурмандарга кандай жеткендигин билүү кызыктуу. Ар бир чыгарманын артында конкреттүү чыгармачыл инсан, адам турат. Ошол адам мектеп окуучуларын өзгөчө кызыктырат. Николай Островскийдин «Болот кантип курчуду» романын туура түшүнүү, туура талдоо үчүн автордун жеке турмушун сөзсүз билүү керек, же Михаил Шолоховдун «Тынч Дон» («Тихий Дон») романын окуу үчүн жазуучунун Дон жээгиндеги балалыгын, орус казактарынын жашоо

турмушун үйрөнүү зарыл. Же болбосо кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестин туура түшүнүү үчүн жазуучунун Таластын Шекер айылында өткөн балалыгына баруу кажет.

Казак жана кыргыз адабият таануусунда жана адабий сынында болсун, адабиятынын тарыхында болсун жазуучулардын өмүр баяны анчалык терең иштелген эмес, же жакшы жазылган эмес, үстүрт баяндоолор көп. Орус адабиятында Виктор Шкловский 1940-жылы эле «О Маяковском» деген китебин жазган. Анда автор орус акынын ар тараптан ачып берген. Ал эми биздин окуу китептерибизде берилип жүргөн жазуучулардын биографиялары ушунчалык супсак, жадатма. Мындай схема: автор мынчанчы жылы бул жерде туулган; кедей-дыйкандын баласы; педагогикалык техникумду бүтүргөн; биринчи чыгармасы бул, биринчи китеби бул; мындай деген китептери чыккан; мындай сыйлыктарды алган; мынчанчы жылы каза болгон. Болду. Ушул. Мындан окуучу эмне алат? Ушул биографиялык маалыматтан кийин балдар ал автордон көңүлү калат. Анан ошол автордун алдыда үйрөнүлүүчү чыгармасын колго алгысы келбей калат...

Көрдүнүздөрбү, Кыялбек Камутович кандай схематизм менен, кандай шаблон менен күрөшкө чыккан.

Кыргыз педагогикасында ушул күнгө чейин окуучулардын акыл-сезимин, тарбиясын, эстетикалык табитин өстүрүүдө жазуучулардын өмүр баяндарын алардын жазган чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери толук аныкталбай, технологиялары жеткиликтүү иштелбей келет. Буга баарыбыз күнөөлүүбүз.

Изденүүчү өз алдына мына ушундай азыркы күн үчүн өтө зарыл болгон актуалдуу проблеманы койгон жана аны жеңилдетүүгө аракет жасаган.

Биринчи глава «Мектептерде акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуунун теориялык-методологиялык проблемалары жана изилдениш тарыхына обзор, тарыхы жана учурдагы абалы» деп аталат. Бул глава КР Жогорку аттестациялоо комиссиясы талап кылгандай эле теориялык мүнөздө болуп, акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуудагы карама-каршы пикирлерди (окутуу керекпи, же окутпоо керекпи) ортого коёт жана ага өз позициясын

билдирет. Изденүүчүнүн позициясы боюнча 5-7-класстарда бул же тигил автордун өмүр баянынын алдыда окулуучу чыгармасына байланыштуу учурларын гана үйрөтүү керек, биографияны кеңири берүүнүн зарылдыгы жок.

Диссертанттын проблеманын тарыхын изилдөө чабыты өтө кеңири: орто кылымдардагы Европадан тартып, Падышалык Орусия, совет адабияты деп эволюциялык планда изилдеп келип, анан кыргыз адабиятына, кыргыз адабиятын окутуунун методикасына өтөт.

Анын мисалдарына караганда В. В. Афанасьев, Г. П. Бердников, Н. В. Богословский, И. П. Золотусский, М. П. Лобанов, Ю. В. Манн, А. И. Метченко, В. Н. Орлов ж.б. айрым окумуштуулар автордун биографиясын адабият таануунун бир тармагы катары кароо керек деп белгилешет, б.а, адабият тарыхы, адабий сын, библиография деген сыяктуу эле биографияны адабият илиминин структуралык бир бөлүмү деп эсептешет. Бул көз караш бекеринен келип чыккан эмес.

Автордун мындай ой пикири менен таанышып көрөлү: «Бир эле темада бир нече автор чыгарма жазса да алардын чыгармалары бири-биринен айырмаланып турат, бул нерсе – авторлордун индивидуалдуулугунда, ар бир автордун өзүнчө көз карашы, ой жүгүртүүсү, турмушту баалай билүү өзгөчөлүктөрү бар экендигинде, алардын жашаган доорунда, тарбияланып өскөн социалдык катмарында. Айталык, Токтогул Сатылганов жалчылык менен күн көргөндөрдүн үй-бүлөсүндө туулуп, кедейлер арасында чоңойсо, Калыгул оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулуп, ак сөөктөрдүн арасында өстү, Чыңгыз Айтматов интеллигенттердин үй-бүлөсүндө туулуп, репрессиялангандардын үй-бүлөсүндө, туугандарынын арасында калыптанды. Мына ушул социалдык шарт-жагдайлар алардын чыгармачылыгында көрүнгөндүгү бир катар чыгармалардын мисалында айтылат» (автореферат, 10-бет). Ушундай пикир айтып келип, сунуш кылган таблицасы (Таблица 1.1. – Авторлордун туулган жылы менен тарыхый окуялардын байланышы) абдан ынанымдуу, сабактар үчүн эффективдүү.

«Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окутуунун изилдениш тарыхына обзор» деп аталган праграфта ХХ кылымдын 20-30-жылдарында окуу китептерин жазган авторлор акын-жазуучулардын өмүр баянын окутууга сунуш

кылганда алардын таптык позициясын, кайсыл класстан (социалдык катмардан) чыккандагына карашкан да биографияларда саясый-идеологиялык маалыматтар басымдуулук кылып калган. Муну изденүүчү туура белгилейт. Андан кийинки учур тууралуу мындай жазат: «50-жылдарга чейинки окуу программаларындагы жана окуу китептериндеги акын-жазуучулардын өмүр баяндарын берүүдөгү негизги кемчилдиктер катары биз төмөнкүлөрдү аныктадык: акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу материалдарды берүүдө критерийлердин, принциптердин толук иштелип чыкпагандыгы; окуу материалдарынын көлөмүнүн ар түрдүүлүгү; биографиялык материалдарды алдыда үйрөнүлүүчү чыгарма менен толук байланышта бере албоо; өмүр баяндык материалдардын тилинин супсактыгы, тексттин ошол бөлүгүн факт-цифралар менен толтуруп жиберүү; биографиялык материалдардын формалык, стилдик ар түрдүүлүгүн эске албоо.

Андан кийин, 90-жылдардан тартып, окуу китептеринде ар бир автордун чыгармаларынын текстинин алдынан ошол автор тууралуу башкалардын пикирлеринин берилиши, айрым авторлор өзү тууралуу өздөрү жазып беришкендиги жаңылык катары бааланды».

Жазуучунун биографиясын үйрөнүү анын туулгандан каза болгонго чейинки басып өткөн жолун гана үйрөнүү эмес, ал бири-бири менен байланышкан багыттардан кураларын айтып келип, аларга төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

- сүрөткерлик деңгээл-даражасы;
- чыгармачылык өнөрканасы;
- жазуу манерасы;
- тили жана стили;
- индивидуалдуулугу;
- адабий процесстеги орду ж.б.

Жалпысынан, 1-глава изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздерин аныктап алууга багытталгандыгы диссертацияга коюлган жалпы талаптарга ылайык келет.

Диссертациянын 2-главасы «**Акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуу боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору**» деп аталат, анын 1-параграфында биографиялык материалдардын окуу программаларында, окуу китептеринде сунушталышынын теориялык-практикалык проблемалары, тарыхы каралат. Изилдөөнүн объектисине ылайык орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баяндарын чыгармалары менен биримдикте окутуу учурларына кеңири анализ берилип, ал анализдер илимий жактан синтезделген.

К.К.Акматовдун илимий ойлору, окуу материалдарын ылгап алуунун критерийлери, мамлекеттик стандарттын жана окуу программасынын талабын туура түшүнүүсү, окуу-нормативдик материалдарды терең анализдөөсү ушул главада өзгөчө айкын көрүнгөн.

Анын эксперименттери жана алардан алган натыйжалар да бизди ынандырат.

Диссертациянын 3-главасы «**V-VIII класстарда акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу маалымат берүүнүн методикасы**» деп аталат. Бул глава басымдуу учурда автордун өз методикалык сунуштарын реализациялоодон турат. Автор Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар», «Балалыгым», «Манас-Атанын ак кар, көк музу», Жунай Мавляновдун «Нан» деген чыгармаларын окутууда эскерүүлөрдү, биографиялык баяндарды пайдалануунун технологияларын көрсөтөт.

Бул бөлүм боюнча изденүүчү мындай жыйынтык чыгарат: «адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) биографиялык материалдардын мазмуну төмөнкү учурларды камтуу керек деп эсептейбиз: автордун туулган мезгили; туулган жери; негизги чыгармалары; алдыда окулуучу чыгармага байланыштуу автобиографиялык же биографиялык мүнөздөгү кыска текст; ошол авторго карата айтылган башка атактуу адамдардын кыска баалары; айрым убакта максатына карай архивдик-документалдык материалдар; автор тууралуу эскерүүлөр; чыгармалардан кыска үзүндүлөр ж.б.» Албетте, бул пикир окуу китептерин түзүүчүлөр жана адабият мугалимдери тарабынан эске алынууга тийиш.

Эмгекте биографиялык материалдарды сунуш кылуунун жана окутуунун төмөнкүдөй принциптери көрсөтүлөт:

- тексттин жандуулугу;
- тексттеги фактылардын акыйкаттуулугу, чындык окуялардын берилиши;
- тарыхыйлык (историзм);
- автордун жеке инсандык сапаттарынын, личносттунун так, ачык көрүнүшү;
- өмүр баяндын негизги учурларын, идеяларын заманбапташтыруу;
- биографиялык материалдар аркылуу окуучуларды тарбиялоо;
- биографиялык материалдарды ал автордун чыгармалары менен байланыштыруу принциби.

Издөнүүчүнүн көрсөткөн принциптери жалпы педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы, жалпы дидактикалык принциптер менен байланышат.

4-глава жогорку класстарда акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутууга арналган. Жогорку класс дегенди ал экиге бөлүп карайт: биринчиси – 8-9-класстар, экинчиси 10-11-класстар. Мындагы каралган проблемалардын бири М.Элебаевдин «Узак жол» автобиографиялык романын окутуу. Автобиографиялык чыгармаларды окутуунун максаты катары төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

- азыркы окуучуларга жеке адамдын тагдыры менен жалпы коомдун тагдырын байланыштырган турмушту көркөм образдар, образдуулук аркылуу түшүнүү;

- бир адамдын башынан өткөн окуяларды айтып берүүсү менен азыркы окурмандардын эл башынан өткөн окуяларды адабий чыгарма аркылуу андап билүү;

- жеке адам – коом – доор түшүнүгүнүн айланасында кеңири ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк алуу;

- автобиографиялык чыгармаларда баяндалгандай кылып ар бир окуучу өз автобиографиясын жөнөкөй болсо да оозеки айтып берүү, же жазып берүү компетенттүүлүгүнө жетишүү ж.б.

Диссертант мындагы койгон эң негизги талап – автобиографиялык чыгарма аркылуу азыркы окуучуларды: биринчиден, жазуучунун өмүр үлгүсүндө тарбиялоого жетишүү; экинчиден, алардын адабий-көркөм чыгармачылыгын өстүрүп өнүктүрүү.

Эмгектин эң эле кызыктуу, талылуу жери сталиндик репрессиянын курмандыгы болгон Касым Тыныстановдун трагедиялуу тагдыры тууралуу окуучулар менен жүргүзүлүүчү сабактарды баяндап жазуу, мында ал демократиялуулугун, инсандарга тарыхый принцип менен карагандыгын көрсөткөн.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу кыргыз педагогикасында биринчи жолу акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикасы иштелип чыккандагында; мындай окутуунун зарылдыгы жана азыркы учурдагы актуалдуулугу илимий багытта көрсөтүлгөндүгүндө; тема боюнча сунуш кылынган ыкмалары, жолдору, каражаттары эксперимент аркылуу сынактан өткөрүлгөндүгүндө.

Диссертациялык иштин жыйынтыктарынын негиздүүлүгү жана ишенимдүүлүгү.

1. Диссертацияда орус жана дүйнөлүк философия, адабияттаануу, педагогика, психология илимдеринин методологиясына таянып акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте үйрөтүүнүн зарылдыгы аныкталгандыгында.

2. Ааламдашуу доорунда идеалдуу адам аркылуу окуучуларды оң сапаттарга тарбиялоонун мүмкүнчүлүктөрү көрсөтүлгөндүгүндө.

3. Акын-жазуучулардын биографиясы менен алардын чыгармаларынын байланышы табылгандыгында жана бул байланыш окутуу процессинде көрсөтүлүшү керектиги чагылдырылгандыгында.

4. Диссертацияда акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикасы заманбап талаптарга ылайык сунушталгандыгында.

5. Изденүүчүнүн теориялык ойлору, сунуштары педагогикалык экспериментте сынактан өткөрүлгөндүгүндө.

Алынган жыйынтыктардын практикалык баалуулугу: Изденүүчү сунуштаган таянактар окуу программаларын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду өркүндөтүп түзүүдө, мугалимдердин сабактарын жакшыртууда, кыргыз адабиятын окутуу боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө көмөктөшөт.

Изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы талапка жооп берет.

Диссертациянын негизги жоболору, жыйынтыктары, жоболору 2 монографияда, 6 окуу китебинде, 7 методикалык колдонмосунда жана 30дан ашык макалаларында чагылдырылган.

Автореферат диссертациянын негизги мазмунун ачып берет, анда кыргыз, орус, англис тилдериндеги резюмеси туура иштелген.

Акматов Кыялбек Камутовичтин диссертациясы мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланышта окутуу проблемасы боюнча кыргыз педагогика илиминде өз орду бар, толук бүткөрүлгөн жана өз алдынча аткарылган илимий изилдөө деп эсептеймин.

Диссертациялык иште кездешкен айрым бир мүчүлүштөр жана биздин сунуштар төмөнкүлөр менен байланыштуу:

1. Диссертациянын авторефератында, демек, диссертациянын өзүндө да педагогикалык эксперименттин материалдарын чагылдырууга өзгөчө көп орун ажыратылган, бул болсо табигый түрдө теориялык материалдарды кысып койгон. Биздин оюбузча, эксперименттин материалдарын азыраак берип, теорияны көбөйтүш керек эле.

2. Тема кызыктуу жана практикалык мааниси жогору тема. Бул тема жалпы эле Борбордук Азияда өзбек, тажик, түркмөн, казак методисттери тарабынан канчалык деңгээлде иштелгенин кененирээк көрсөтүп кетсе болмок.

3. Диссертациянын негизинде жазылган монографияны массалык тираж менен чыгарып, жалпы мугалимдерге таратуу керек. Ошол эле учурда кыскартылган вариантын башка тилдерге да которуу зарыл.

Биз белгилеген кемчилдиктер жана сунуштар диссертациянын жалпы деңгээлине таасирин тийгизе албайт, биздин пикирлер сунуш үчүн гана айтылды.

Жалпысынан, К.К.Акматовдун «Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери» аттуу темадагы 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы жана анын негизинде жазылган авторефераты Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын «Окумуштуулук даражаларды ыйгаруунун тартиби жөнүндөгү жобосунун» 9 пунктуна ылайык актуалдуу темада жазылган, жеке өзү тарабынан аткарылган жана бүткөрүлгөн илимий иш болуп эсептелет, ал эми изденүүчү К.К.Акматов 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга татыктуу деп эсептеймин.

Расмий оппонент:
РАСТАЙМЫН: Абай атындагы КазҰПУ
ПЕРСОНАЛДЫ БАСКАРУ БӨЛМӨСÜN БАСТЫҒЫ
ЗАВЕРЯЮ: НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА ПО
УПРАВЛЕНИЮ ПЕРСОНАЛОМ
КазҰПУ/И.Арабаев
КОЛЫ ПОДПИСЬ *Сманов Бахтияр*

Сманов Бахтияр Исисбаевич,
Абай атындагы казак улуттук педагогикалык университетинин казак тили жана адабияты кафедрасынын профессору, Казак Улуттук илимдер академиясынын академиги, Эл аралык педагогикалык билимдер академиясынын академиги (Москва), Эл аралык Айтматов академиясынын академиги, профессор, педагогика илимдеринин доктору (13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы, адабият)

Дата постановки 13.18.2019
И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ И. АРАБАЕВА
КОЛ ТАМГАСЫН ВАСЫЖТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ *И. Арабаев*

